

Л. П. ДЗЕМІДЗЕНКА

г. Гомель, УА «Гомельскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя Францыска Скарыны»

ПРОЗВІШЧА ЯК СРОДАК ХАРАКТАРЫСТЫКІ ГЕРОЯ Ў МОВЕ ТВОРАЎ У. КАРАТКЕВІЧА

У дадзеным артыкуле на вялікім фактычным матэрыяле праводзіцца аналіз прозвішчаў, якія ўжываў у сваіх творах У. Караткевіч. У артыкуле падаецца лексіка-семантычная характарыстыка прозвішчаў, спосабы ўтварэння прозвішчаў і іх стылістычная роля, якая з'яўляецца галоўнай для характарыстыкі персанажаў.

Антрапонімы – уласныя асабовыя імёны, якія складаюцца з трох кампанентаў: імя, імя па-бацьку і прозвішча. Частата ўжывання антрапонімаў у мове даволі высокая. Таму ў мовазнаўстве выдзелілася асобная галіна – анамастыка (ад грэч. *onomastike* – майстэрства даваць імёны). Анамастыка вывучае функцыянальныя і ўмоўныя своеасаблівасці ўласных імёнаў. З'явілася нямала прац, прысвечаных даследаванню антрапонімаў.

Даследаванне ўласных асабовых імёнаў мае пэўную культурна-гістарычную цікавасць, бо менавіта гэта група лексікі адлюстроўвае адносіны чалавека да грамадства, прыроднага асяроддзя, да жыцця ўвогуле.

Прозвішча – трэці, найбольш позні па часе ўзнікнення кампанент антрапоніма. Утварэнне беларускіх прозвішчаў пачалося ў першай палове 17 стагоддзя і працягвалася да 19 стагоддзя. Варта адзначыць, што знатныя шляхетныя роды мелі сталыя родавыя найменні ўжо ў 15 стагоддзі. З гэтага вынікае, што станаўленне прозвішчаў як антрапанімічнай катэгорыі з'яўляецца даволі працяглым працэсам.

Антрапанімія – своеасаблівы захавальнік лексікі папярэдніх эпох. Даволі значная частка нашых сучасных прозвішчаў утварылася ад слоў, якія актыўна ўжываліся ў мінулым, дзякуючы чаму яны дайшлі да нашага часу, хаця і згубілі сваю актыўнасць у якасці агульных назваў.

Беларускія прозвішчы – сапраўдная энцыклапедыя побыту, гісторыі, этнаграфіі.

Увядзенне онімаў у мастацкі тэкст цесна звязана з законамі жанру, да якога належыць твор, мастацкім метадам, у якім працуе аўтар, і асаблівасцямі стылю аўтара. Такім чынам, онім – гэта адна з крыніц лінгвістычнай інфармацыі, якая дапамагае даследаваць творчасць пісьменніка.

У дадзеным артыкуле робіцца спроба даследаваць асаблівасці і ролю прозвішча як сродку характарыстыкі героя ў мове твораў У. Караткевіча; даць лексіка-семантычную характарыстыку вызначаных прозвішчаў; разгледзець спосабы ўтварэння прозвішчаў; вызначыць стылістычную ролю прозвішча як сродку характарыстыкі героя ў мове твораў У. Караткевіча.

Паходжанне многіх беларускіх прозвішчаў матываванае. Даследчыкі адзначаюць, што вялікая колькасць беларускіх прозвішчаў утварылася семантычным спосабам, гэта значыць, шляхам пераасэнсавання былых назваў. З цягам часу лексічнае значэнне гэтых назваў сцерлася і пачало выконваць назыўную функцыю.

Аналіз твораў У. Караткевіча дазволіў вызначыць наступныя групы прозвішчаў:

– прозвішчы, утвораныя ад назвы дзікіх звяроў і грызуноў: Ваўчанецкі [1, с. 73]; Крот [1, с. 18]; Лісоўскі [2, с. 49]; Воўкаў [2, с. 206]; Ласевіч [2, с. 537];

– прозвішчы, утвораныя ад назвы частак чалавека і іншых жывых істот: Кульба [3, с. 343]; Галавень [4, с. 215]; Лабацэвіч [2, с. 171]; Бяскішкін [2, с. 321];

– прозвішчы, утвораныя ад назваў прадуктаў харчавання, страў: Маслаў [4, с. 240]; Пірагоўскі [4, с. 240];

– прозвішчы, утвораныя ад назваў прылад працы, прадметаў бытавога ўжытку і іх частак: Берасневіч [4, с. 209]; Падкова [2, с. 249]; Ступа [2, с. 558].

Наконт утварэння гэтых прозвішчаў існуе наступная версія: яны ўтварыліся не непасрэдна ад гэтых апелятываў, а ад хрысціянскіх імёнаў, якія ў свой час былі апелятывамі.

Ёсць другі тып прозвішчаў, утвораных ад апелятываў, якія характарызуюць носьбіта па якой-небудзь прыкмеце. У даследуемых творах У. Караткевіча прысутнічаюць наступныя прозвішчы:

– прозвішчы, утвораныя ад назваў прафесіі ці заняткаў, назвы службовых асоб, прыналежнасці да пэўнай сацыяльнай групы: Цар [3, с. 343]; Цесляк [2, с. 239]; Войтаў [2, с. 234]; Ахотнікаў [2, с. 480];

– прозвішчы, утвораныя ад назваў асоб па знешняму выглядзе: Юніцкая [3, с. 344]; Касмач [4, с. 224]; Куртаносаў [4, с. 244]; Кудрэвіч [2, с. 92]; Моршч [2, с. 125];

– прозвішчы, утвораныя ад назваў асоб па геаграфічнай прыкмеце: Лунінецкая [4, с. 276]; Туравец [4, с. 364];

– прозвішчы, утвораныя ад назваў асоб па асаблівасцях характару, па прывычках ці схільнасцях: Буткевіч [2, с. 355]; Жыга [2, с. 88]; Балабан [2, с. 213].

Як было сказана вышэй, прозвішчы, утвораныя ад апеллятываў, складаюць каля паловы ўсіх прозвішчаў Беларусі. Даволі вялікую групу складаюць прозвішчы, што былі ўтвораны ад уласных асабовых імён. У даследуемых творах У. Караткевіча знаходзім наступныя прозвішчы, утвораныя ад уласных асабовых імён: Яноўскі [1, с. 73]; Паўлаў [3, с. 420]; Дзянісаў [3, с. 464]; Дзмітрэнка [3, с. 343]; Якубовіч [2, с. 136]; Арсенцева [2, с. 489]; Назароўскі [4, с. 240].

Прааналізаваныя прозвішчы ў творах У. Караткевіча сведчаць аб тым, што большасць з іх утворана ад уласных асабовых імён, ад назваў абстрактных з’яў, ад назваў асоб па знешняму выглядзе. Таксама пашыраны прозвішчы, утвораныя ад назваў дзікіх звяроў і прозвішчы, утвораныя ад назваў асоб па асаблівасцях характару, прывычках ці схільнасцях.

Што тычыцца спосабаў утварэння прозвішчаў, то ў разглядаемых творах У. Караткевіча ёсць прозвішчы, утвораныя наступнымі спосабамі:

– семантычным спосабам ад назоўнікаў мужчынскага роду: Крот [1, с. 18]; Цар [3, с. 343]; Спіс [2, с. 357]; [Шлык 2, с. 207];

– семантычным спосабам ад назоўнікаў жаночага роду на – а: Кульба [3, с. 343]; Асіна [2, с. 85]; Купа [2, с. 123]; Чарада [2, с. 136]; Падкова [2, с. 249]; Ступа [2, с. 558];

– семантычным спосабам ад якасных прыметнікаў: Доўгі [2, с. 164].

У творах У. Караткевіча, якія даследуюцца ў дадзеным артыкуле, ёсць і вялікая група прозвішчаў, якія ўтвораны пры дапамозе розных фармантаў:

– прозвішчы, утвораныя пры дапамозе фармантаў -оў (-еў, -аў), -ін (-ын, -анін): Паўлаў [3, с. 342]; Маслаў [4, с. 240]; Войкаў

[2, с. 206]; Патракоў [3, с. 342]; Сарокін [2, с. 210]; Бяскішкін [2, с. 321]; Ватагін [2, с. 457];

– прозвішчы, утвораныя з дапамогай фарманта –скі (-оўскі, -еўскі, -інскі, -аўскі, -цкі): Лазоўскі [3, с. 480]; Канецкі [3, с. 363]; Ядлінскі [4, с. 211]; Стучэўскі [2, с. 115]; Касачэўскі [2, с. 122]; Высоцкі [2, с. 188]; Маеўскі [2, с. 210]; Дарскі [2, с. 307]; Лядоўская [2, с. 329]; Лунінецкая [4, с. 276];

– прозвішчы, утвораныя з дапамогай фарманта –овіч (-евіч, -авіч): Свеціловіч [1, с. 96]; Аўгусціновіч [1, с. 108]; Стасевіч [3, с. 343]; Берасневіч [4, с. 209]; Кудрэвіч [2, с. 92]; Піліповіч [2, с. 459]; Мурашэвіч [2, с. 462]; Ласевіч [2, с. 537]; Леантовіч [2, с. 540];

– прозвішчы, утвораныя пры дапамозе асноваскладання: Знамяроўскі [1, с. 73]; Міласніцкі [1, с. 128]; Наваграі [2, с. 54]; Куртаносаў [4, с. 244].

Такім чынам, мы бачым, што сярод першасных прозвішчаў, якія выкарыстоўваў У. Караткевіч у сваіх творах, пераважаюць прозвішчы, утвораныя семантычным спосабам ад назоўнікаў мужчынскага і жаночага роду. Сярод другасных – прозвішчы, утвораныя з дапамогай фармантаў. Складаных прозвішчаў выкарыстоўваецца няшмат.

Атрапонімы – двух’ярусныя знакавыя сістэмы: адна з якіх іменнік рэальных членаў соцыуму, а другая – іменнік літаратурных персанажаў. Абедзве гэтыя сістэмы выконваюць функцыю іменавання чалавека: у лепшым выпадку – рэальна існуючага, у другім – яго мастацкага вобраза. Але антрапонім у соцыуме і антрапонім у мастацкім тэксце ідэнтыфікуюць чалавека па-рознаму: у соцыуме – ахарактарыстычна (прозвішча рэальнага чалавека не дае нам уяўлення пра яго знешнасць ці характар), у мастацкім тэксце – пераважна ахарактарыстычна, з указаннем на якасці, закладзеныя ў плане зместу оніма.

У мастацкай літаратуры ў большасці выпадкаў уласныя імёны і прозвішчы выбіраюцца не выпадкова, яны з’яўляюцца вынікам мэтанакіраванага пісьменніцкага адбору. Выбар оніма – гэта не толькі сродак адпаведным чынам выдзеліць асобу персанажа ў творы, гэта своеасаблівы аўтарскі прыём, які дазваляе пісьменніку найбольш поўна і ўсебакова ахарактарызаваць героя.

Многія прозвішчы літаратурных герояў з’яўляюцца гаваркімі. Раскрыццё ўнутранай формы найменняў адбываецца пры дапамозе такіх сродкаў, як псіхалагічная ахарактарыстыка персанажа, апісанне

ўчынкаў героя, яго знешняга выгляду. Прозвішчы могуць распавесці аб маральных якасцях, рысах характару героя твора. Гавркія антрапонімы часам могуць накрэсліваць лёс літаратурнага героя.

Онімы адыгрываюць ключавую ролю ва ўсёй лексічнай сістэме літаратурнага твора і ўяўляюць сабой неад'емны кампанет выражэння мастацкай задумы пісьменніка. Анамастычная прастора заўсёды прадумана выбранымі прозвішчамі, ужыванне якіх у тэксце найчасцей матываванае. Гаваркімі могуць быць не толькі антрапонімы, але і іншыя разнавіднасці онімаў. Але часцей за ўсё ў мастацкіх тэкстах этамалагізуюцца прозвішчы, якія дзякуючы сваёй унутранай форме выконваюць характарыстычныя і ацэначныя функцыі.

Найбольш распаўсюджаны прыём стварэння гаваркіх прозвішчаў у творах У. Караткевіча – выкарыстанне агульных назоўнікаў, прыметнікаў у якасці апелятываў-характарыстык. Пераважная большасць такіх анамастычных адзінак у мастацкай канве твора нясе вялікую сэнсавую нагрузку, адлюстроўваючы разнастайныя сацыяльныя, нацыянальныя, рэгіянальныя, эмацыянальна-ацэначныя і іншыя канатацыйныя прырашчэнні. Выкарыстанне такіх прозвішчаў заснавана на свядомым ажыўленні ўнутранай сутнасці апелятываў. Пры стварэнні гаваркіх прозвішчаў (онімаў у цэлым) У. Караткевіч шырока выкарыстоўвае аналогіі – метафары, метаніміі. У выніку назвы рэалій аб'ектыўнай рэчаіснасці, людзей, жывёл і іншых становяцца ўзорамі для літаратурных прозвішчаў.

Антрапонім як сродак характарыстыкі персанажа яшчэ да самараскрыцця персанажаў праз слова і дзеянне падказвае найбольш істотныя, характэрныя іх рысы.

У мастацкіх тэкстах можна выдзеліць некалькі разнавіднасцей прозвішчаў: прозвішчы выдуманых, створаных аўтарскай фантазіяй, прозвішчы рэальныя, якія мелі прататыпы герояў у жыцці; прозвішчы рэальныя, але часткова змененыя дзеля спецыяльных літаратурна-эстэтычных мэт з улікам трансфармацыі антрапоніма рэальнага прататыпа ў літаратурны персанаж і ў літаратурны антрапонім.

У анамастычнай прасторы твораў У. Караткевіча мы сустракаем даволі вялікую колькасць рэальных прозвішчаў: Сапега, Друцкі, Кунцэвіч, Мураўёў, Булак-Балаховіч, Ленін і інш., але пры гэтым большасць прозвішчаў створана менавіта фантазіяй аўтара.

Такім чынам, даследуючы стылістычную ролю прозвішча як сродку характарыстыкі героя, можна прыйсці да высновы, што

У. Караткевіч выкарыстоўвае шмат гаваркіх прозвішчаў. Назіраючы за тым, як У. Караткевіч уводзіць імёны ў свае творы, мы бачым, шт ён робіць гэта не дзеля ідэнтыфікацыі персанажаў, а з пачуццём мастацкай мэтазгоднасці. Прозвішчы ў творах У. Караткевіча нясуць сацыяльную нагрузку, вызначаюць характар персанажа, яго паводзіны.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1 Караткевіч, У. Збор твораў : у 8 т. Т. 2 Аповесці, апавяданні, казкі / У. Караткевіч. – Мінск : Маст. літ., 1988. – 511 с.

2 Караткевіч, У. Збор твораў : у 8 т. Т. 3. Аповесці, апавяданні, казкі / У. Караткевіч. – Мінск : Маст. літ., 2014. – 774 с.

3 Караткевіч, У. Збор твораў : у 8 т. Т. 3 Раман. Аповесці / У. Караткевіч. – Мінск : Маст. літ., 1988. – 543 с.

4 Караткевіч, У. Збор твораў : у 8 т. Т. 4. Аповесці / У. Караткевіч. – Мінск : Маст. літ., 2013. – 861 с.

In this article the analysis of surnames used by U. Karatkevich in the works is carried out on the big factual material. The article presents the lexical and semantic characteristics of surnames, ways of forming surnames and their stylistic role, which is the main one for characterization of characters.